

Kiss Ferenc: „Fölrepülni rajban...”

Vörösmarty szegény asszonya megfelezte könyvét a rászorulóval, mivel tudta, hogy csupán anyagát kettőzi, szellemét nem. Kiss Ferenc is hasonlóképpen járt a kiadójával: a vaskossága okán megbontott kötet mindkét felét egész szívvel lehet olvasni. A most megjelent másodikikat is. Igaz, a „*Fölrepülni rajban...*” tán valamivel egységesebb, zártabb kompozíciójú, mint volt az *Interferenciák*. Érdeklődés és figyelem vándorlása után szinte egyetlen műfaj, a kritikairás perspektívája, s ha van is irodalomtörténeti fejezet benne, az is egyetlen alkotóra, Kosztolányira koncentrálna, s fölfogható akár a műbíró ars poeticájaként is. (Például a szerves illeszkedést igazolja a folytonosság is, amit Kiss Ferenc Esti Kornél játékossága és Szilágyi Domokos lírája közt érez.) A különbözősénél azonban jellegadóbb a hasonlóság. Már a címadó metaforák is azonos szemléletet és magatartást nyilatkoztatnak ki: az értékeket egybegyűjtő és fölerősítő szenvedélyhez a csoporttudat örömét és felelősségét rendelik hozzá. A nemzettudattá szerveződő eszmék koherenciájára a jobbak együvértartozásának érzése rimel, ugyanis „hont foglalni csak szövetségben lehet”, a terep- és önismeret biztonságában, barát és ellenfél kiismerésével. De a két kötet tartalma: az eszmék és ügyek rokonsága is az analógiát bizonyítja. Egyek a „kettős látás” hibaigazításában, mely egyazon írói feladatnak tudja az egyéniség önérvényesítését és a közösség szolgálatát. A modell erejével ható Kosztolányi nemcsak arra példa Kiss Ferenc szemében, hogy műveiben „a személyiség teljes jelenlétét” valósítja meg, hanem azért is, mert „az apolitikusságnak ez a legmegejtőbb ideológusa a maga módján a kor minden fontos parancsát teljesíteni tudta”. Nincs ugyanis önkibontás a (falakat emelő vagy lebontó) közeg (ellen) gravitációja és a vele való küzdelem nélkül, híján az emberi kapcsolatok termékenyítő erejének. Így aztán a két tanulmánykötet belső megfelelése nem az egymást kiegészítő komplementaritás elvén nyugszik, hanem — más-más témakörben és anyagon — a világ- és irodalomkép azonosságán. Ha császármetsszéssel is, de egyetétjű ikrek születtek, alakra, formára és kedélyre hasonlóan egészségesek, emberi mivoltukban nem a csonkaságot, hanem a teljességet revelálók.

A „raj” Nagy László szava, egykor az *Élérhetetlen föld* élére írta. „Fiatal tehetségek, ha fölrepülni rajban akarnak, az néha törvényszerű pillanata az irodalomnak” — olvassuk a nevezetes előszóban. Kiss Ferenc kiemeli e fogalmat a generációs jelentés konkrétságából, megbővíti érvényességi körét, s egész jelenkori irodalmunk „életrealitásává és összetartozástudatává” tágítja-általánosítja. Szóhasználatában sohasem nemzedéket jelent, hanem szellemet: az életkornál szorosabb kötelék számára az eszméké, az erkölcsé. A „raj” (s az idő) élén Kiss Ferenc látomásában Kodály, Németh László és Illyés halad, szorosra a nyomukban Nagy László, Kormos és Csoóri, őket Ágh István, Ratkó és Buda Ferenc menete követi, utánuk a „kilencek” vonulnak, Utassyék és Kovács Istvánék, majd az *Első ének* legjobbjai zárják a sort. Inkább virtuális szabadcsapat ez, mint reguláris sereg: a mozgalmak egyöntetűségénél fontosabb benne az emberi változatok gazdagsága. Nem kaszt, de nem is egyház; fegyver, tekintély és hit nem zárja oly módon rövidre a kohézióját, hogy a belső kritikát és a kifelé való nyitottságot lehetetlenné tenné, vagy akár csak korlátozná. (A népies és urbánus elfogultságokon túlemelkedő értékszemléletével,

az irányzatok szervezettségét: a külön fórumot és orgánomot nélkülözön is leginkább a *Magyar Csillag* hagyományát idézi.) A „raj” az „egyidejű szándékok közössége”, a mai magyar irodalom fő sodra, mozdító energiája, kristályosodási pontja. A lehetőségek megidézése, de nem a platoni ideák és álmokat szövő utópiák teleológiájával, hanem az adottságok és realitások figyelembevételével, a ténylegesen meglévő értékek és törekvések mozgósításával és provokálásával. Kiss Ferenc szótárában ezen kívül még polémikus értelme is van: azon divatos felfogással vitázik, mely a kortárs magyar irodalom helyzetét az irányzatok és iskolák teljes felbomlásában szemléli, a végletes atomizáltság, az alkotói személyiségekre való széttöredezettség állapotában. A dezorganizáló tendenciák közepette a szervületek, találkozások és kapcsolódások eseteit tudatosítja, és igényét ösztönzi. Eseménye egy olyan irodalom, mely a sorsvallatás és öntudat magasabb fokán ma is képes a nemzeti irodalom hagyományos funkcióit teljesíteni. A „rajban” való gondolkodás konzekvenciája Kiss Ferenc irodalomszemléletének termékeny kettőssége, amely a művészet önelvűségén és korrelatív jellegén alapul. „Aki benne él az irodalom eleven folyamatában, az nemcsak költőket, de tendenciákat is lát, s ezek viszonyában az építő és bontó erők arányát. Nemcsak versszerzőt lát a költőben, hanem jelenséget, akinek szerepét nemcsak a tehetség természete, hanem irodalmunk szükségletei felől is mérlegeli” — szögezi le. A nagy alkotás alapfeltétele szerinte az emberrel és a világgal való kapcsolat gazdagsága.

Az irodalomtörténeti fejezetben Kiss Ferenc fő gondja — a kitűnő mű- és karakterelemzésen túl — a korábban szeszélyes adathalmazként és véletlenszerű alakulásként szemlélt Kosztolányi-életmű koherenciájának, feszes belső logikájának a bizonyítása. Az *Esti Kornél évei* az 1910 és 1918 közé eső (eddig jobbára dekadens válságperiódusként vagy alkotói vákuumként ábrázolt) pályaszakaszt köti be a költői fejlődés folytonosságába. Jelentős pillanatnak vagyunk tanúi: Esti Kornél most szakad ki Euphorionból, s gerjeszti líra és elbeszélés műfaji munkamegosztását, a mámoros képzelgésre s az ünnep bensőségére hajló, illetve a kétkedő józanság szépségszisztemét vállaló én (egészen a Számadás-korszakig fennálló) ambivalenciáját. Találó magyarázatát kapjuk a próza eluralkodásának a pályán: Kosztolányi „modernsége az önelemzés differenciált műveleteire még éretlen, túl vastag bőrű, praktikus dekadens; túl »barbár«, de inkább filiszteri énjének ősi, archaikus képzetkincse pedig már szegényes, nem eléggé barbár ahhoz, hogy belőle igazi szimbólumok képződhessenek. Ezért lesz legtermékenyebb közege, sikereinek záloga az empiria, a tárgyiasság.” A harmincas évek novellahőse csak névadója és betetőzője a folyamatnak, amely a tizes évek elején indul.

A kötet törzse és gerince, egyszersmind legnagyobb teljesítménye a Nagy László-metáforával jelölt fejezet. Beteljesítése is, de túlhaladása is a műelemzés „immanens” módszerének. Kiss Ferenc az öntörvényű műalkotást a személyiség és a kor összefüggéseinek bonyolultságában, a sors kihívására adott válaszként értelmezi. Nemcsak tárgyának fogalmi pontosságú, esztétikai szempontból érzékeny, eleven stílusú leírására vállalkozik, hanem anyagából — a klasszikus magyar esszé legjobb hagyományaira emlékeztetően — mindig valamely általánosabb eszmét is kibont. Így a nyitó írás, a *Kodály* — *irodalmunk felől*, amellyel hogy felel a dilemmára, miképp keletkezhet egy „dionysosi” században ilyen (szenvédelet és rendet, magányérzést és közösségi elkötelezettséget összebékítő) „apollói” mű, s a visszamenőleges „hiánypótlás” (Kodályt

Petőfi és Arany népiességével rokonító) konzervatív magyarázata ellenében e zene és a modern magyar irodalom közt vonható párhuzamot igazolja, az analógiát Adyval, a Nyugat és a népiek, valamint Nagy Lászlóék lírájával, egyúttal (Kodály vokális művészetének tipológiai rajzában) a Németh László-i „bartóki modell” új poétikai változatainak sokféleségét kínálja irodalmunk számára. Azaz a folklór mai műköltői felhasználását orientálja a „balladai magyarság bajvivő szellemére”, aztán a világban való otthonosság „görögös életmintát” sugalló élményére, továbbá egy jóságosabb, ártatlanabb létet az evangélium tisztaságával és az ünnep áhítatában megidéző, vallásos-legendásító hangvételre. Végül a tanulmányt hadüzenettel is megtoldja: „az éneklő nép kodályi eszméjének koporsója felett” a tehetetlenség és káröröm fantomjaival néz farkasszemet. Az *Ilyés Gyuláról* szóló cikkek egy része parciálisabb érdekű ugyan: az egyik a *Kézfogások* alapján az „öntanúsító” verstípust elemzi, egy másik pedig a szerelmi költészetében tükröződő létezésélményt, ám a műve jelentőségét a Bethlen Gábor-i magtartás „fejedelmi stratégiáján” megmérő nekerológ már a szerepvállalón közéleti és a „homo ludens”-ösztönű liramodellek ötvözhetőségén medítál. Kiss Ferenc nyomába ered a titoknak, hogyan őrizte meg a költő „szelleme gyermeki rugalmasságát” a küldetés súlya alatt, miképp művelte a csodát: „a bölcsesség, fegyelem és felelősség társulemeként”. *Németh Lászlóról* írva az életrajzi és eszmetörténeti módszerek használati értékét is mérlegre veti. Vas István oknyomozó regénnyé szélesedő, irodalomtörténeti távlatú önéletrajzában kritikájában a *Kisebbségben* eszmevilágát emeli ki a „coriolanusi sértődés” személyes relációiból (*Kegyetlen kegyelmek*). Lackó Miklós tanulmányantológiájának apropóján hangsúlyozza, hogy az író az ideológusnál sokkal bonyolultabb és komplexebb jelenség, a művet egyedül a genesis felől, a folyómedert a partok: Szabó Dezső és Babits iránykijelölő hatásával nem lehet megmagyarázni. Németh László kultúrpolitikája ugyanis „a jövőnek készült, s a minőség, az identitástudat, a vállalkozó kedv, a gazdaérdekeltség és a felelősség, a közösségi szellem mai igényével... Nagy Lászlóban, Csoóri-ban is magára ismerhet”. Sándor Ivánnal vitázva (az „üdvtan” terminológiáját „üdvösségvívásra” módosítón) az életmű hajtóerejeként felfogott írói morált tágitja egyszemélyes vallásból emberi elkötelezettséggé: „Az üdvösség az eszmékhez való hűség jutalma, az eszmék a közösséget is meg akarják váltani, gyökerük és magyarázatuk a történelem, érvényesülésüket a közeggel való állandó súrlódás akadályozza, így a hozzájuk való hűség állandó konfliktusra, az ember természetével való vívódásra kényszerít” — fejtegeti (*Új Németh László-értelmezések*). A pályatársak teljesítményeit szemlélő bírálatokban Kiss Ferenc az élménylíra és a mitologikus költészet, az irodalmunk két fővonulatát jelentő személyes és tárgyias poétika összeegyeztethetőségét szorgalmazza. Példája Kormos, aki a mesék és legendák szellemét, a nép „mélyvilágát” a szürrealizmus szemléletével társítja, meg Csoóri, akinek újabb kötetében „az adott élmény személyes közelsége, az élethelyzet realitása s az ontológiai és történelmi jelentés egybeszövése páratlanul eredeti és rugalmas versfolyamatot alkot”. Kiss Ferenc értékhierarchiájának csúcán az emberi teljességet kifejező lírát találjuk: Nagy Lászlót is azért becsüli a legtöbbre, mert „mindenütt az egész költője marad”, józansága „nem oldja szét a tragikumot”, hanem csak „rávésődik arculatára”. A nyomában sarjadó költészet fogyatkozásait és főképp a vers beszűkítéséből származtatja: Buda Ferenc például elsorvasztja szenzuális-tűnődő hajlamát, Kalász László túl sokat bíz a véletlenre, a fiatalok előtt

pedig (nem kizárólag az ő hibájukból) az emberi-költői szerep jelentősége degradálódik. (Néha a kritikus maga is hozzájárul e redukcióhoz, például amikor Ratkó József líráját a József Attila-örökség felől szemléli.)

A *Mesterségünk*, a kötet záróciklusa — a legjobb kortársi tanulmánykötetek szemléjével — a kritika kritikája, legbensőbb körén azonban a műbíró (és a műfaj) önszemlélete. Szerep mögé rejtőző vallomás. Kiss Ferenc a klikkszellemet és csoportérdekeket egyaránt elutasítva, „a gazda féltő szigorával” tölti be hivatását. Habár számol a közeg ellenállásával, szemléletét mégse béklyózza a „létező”, hanem — a jövő felé figyelőn — mindig perspektívát nyit a „lehető”-re is. Ítélező szenvedélye „a remekművek első olvasásának” szenzációiból, az egyszeri és soha vissza nem térő pillanatok szépségéből töltődik fel. A kritikában egész intellektusával jelen van: idegen alkatától a szenttelen méricskélés, az „én-t elnémitő szemérem” parnassienne magatartása, szerves világkép birtokában „emberközeli” tudományt művel, energikusan és széles érzelmi skálán. Jellemző, hogy nincs rutinmondata. Kitűnő vívó, akinek ereje a gyors mozdulatok robbanékonysága, a pontos találatok kiszámítotttsága, a hajlékony elegancia. Szakmai kvalitása a teoretikus hajlam és a filológusi alaposág egyensúlya, az intuitív ráeszmélések és a módszeres elemzések szerencsés aránya, a megismerés elevevése és a mérlegelés megbízhatósága. Kritikusi programját Kiss Ferenc portrékra is átváltja. Közülük a pozitív — már-már a példakép felé közelítő — változat a *Komlós Aladár*ról készült esszé. Poétikája, világképe karakteres, anélkül azonban, hogy dogmatikusan merev volna. Alakjában „az alkatra érzékeny szépíró, a kort ismerő történész, a mű természetét fűrésző esztéta” fog össze, hogy megvalósítsa minden érték lehető szintézisét. A negatív programot Kiss Ferenc *A kritika ügyében* című írásában fogalmazza meg. Címzettjének „óvatos bátorság” a természete: ítéleteit „rugalmasságnak álcázott labilitással”, a művek értékelemzése helyett az írók irodalompolitikai elhelyezkedésének és népszerűségének figyelembevételével alakítja. Beszűkítő racionalizmussal „csömörös idők praktikus és sivár józanságát kéri számon a költészeten, amelynek megadatott, hogy a lehetetlen és a végtelen felé építsen hidat” — hangzik bírálata (*Faragó Vilmos könyvéről*). A vitairat fordított ars poetica, értelme a következetesség, mellyel a „bartóki modell” irodalomszemléletét védelmezi.

Kiss Ferenc a Budai Ilonának adott interjúbán a népdaléneklés örömét nagyobb nyereségnek érzi, mint amit az irodalomról tud. Hadd vitatkozzunk a szerzővel: anélkül, hogy a folklór belülről való megélésének emberi-esztétikai jelentőségét kisebbítenénk, könyvét épp literátori elevevése és szakmai igényessége okán soroljuk a mai magyar kritika legjobb teljesítményei közé. (*Szépirodalmi.*)

GREZSA FERENC